

Архієпископ Лазар Баранович

Нагробки митрополиту Петру Могилі

*Переклад зі старопольської, вступна
стаття та коментарі архімандрита
Митрофана (Божка)*

Цього року Київська духовна академія відзначає 375-ту річницю упокоєння свого засновника — митрополита Київського святителя Петра Могилі. Він відійшов у вічність у ніч з 31 грудня 1646 р. на 1 січня 1647 р. у віці 50-ти років. Після кончини тіло ієрарха три місяці знаходилось у кафедральному соборі Святої Софії, а 9 березня його перенесли до Успенського собору Києво-Печерської Лаври, де поховали під стовпом лівого кліросу¹. З листопада 1941 р. Собор було підірвано, причому вибухівка була закладена біля місця поховання святителя, тому його гробниця була повністю зруйнована. Збереглися лише срібні пластини з епітафією, знайдені під час розкопок у 1982 р. Отже, могила й мощі ієрарха не збереглися до наших днів. Проте вціліли літературні твори українських авторів, написані на його честь з нагоди поховання. Заново відкриваючи і досліджуючи їх, ми маємо змогу не лише оцінити ці пам'ятки красного письменства XVII ст., але й віддати шану тій особистості, яку вони оспівують. Тому ми пропонуємо звернути увагу на маловідомі «Нагробки» святителю Петру Могилі авторства архієпископа Лазаря (Барановича).

Архієпископ Лазар (Баранович, 1620–1693) добре знаний як правлячий архієрей Чернігівської єпархії (1657–1692) та багатолітній місцєблюститель Київської митрополитчой кафедри (1657, 1659–1661, 1669–1685). Однак зараз він цікавить нас як молодший сучасник святителя Петра Могилі. Він здобув освіту в Києві, а потім продовжив навчання в єзуїтських колегіумах у Вільні та Каліші, не виключено, що й коштом митрополита. Про це є певні натяки в проповідях ігумена Антонія (Ра-

¹ Климов В., Колодний А., Жуковський А. та ін. Феномен Петра Могилі (Біографія. Діяльність. Позиція). К., 1996. С. 39–40.

дивилівського, бл. 1620–1688)². З 1642 р. був викладачем у Києво-Могилянській колегії: спочатку в молодших класах фари та інфіми, а потім професором риторики (1646/1647 н. р.) та філософії (1647/1648 н. р., можливо і 1648/1649 н. р.)³. Таким чином, майбутній архієрей добре знав Київського митрополита і на момент його смерті й поховання знаходився в самому центрі подій.

Серед літературного доробку архієпископа Лазаря є поетична збірка «*Lutnia Apollinowa koźdej sprawie gotowa*» («Лютня Аполлона, до кожної справи готова»), видана в Києві в 1671 р.⁴ Вона містить більше 1000 польськомовних віршів релігійного, морального та суспільно-політичного змісту, написаних у різні часи⁵. Серед них окремою групою виділяються «нагробки» — віршовані епітафії. Ірина Бетко нараховує понад 30 «нагробків», присвячених членам царської родини, світським вельможам, церковним ієрархам, настоятелям монастирів і навіть простолюдинам. Хоча в сукупності ці «нагробки» утворюють певний поетичний цикл, кожен з них є самостійним художнім твором⁶. Наразі нашу увагу привертають «нагробки», присвячені святителю Петру Могилі.

«*Nagrobki... Oycu Piotrowi Mohile*» («Нагробки... Отцю Петру Могилі») — це шість віршованих епітафій на честь святителя⁷. Хоча дата їх написання ніде не вказана, судячи з їхнього змісту, вони були створені до поховання митрополита у 1647 р., хоча й були видані значно пізніше. У цих віршах автор не лише оплакує смерть першоієрарха Київської митрополії, але й змальовує саму цю особистість і ставлення пастви до неї, а також подає поетичні образи його кончини. При цьому весь твір рясно насичений біблійними образами та алюзіями, які слугують не лише засобом художньої виразності, але й значно поглиблюють його зміст. То ж нижче ми коротко розглянемо основні поетичні образи нагробків.

Особистість святителя Петра зображується в «Нагробках» у кількох планах. Він — отець, який ласкаво й турботливо ставився до сво-

² Див.: Слово 2 на рочины пресвященнаго отца Петра Могилы // Марковский М. Антоний Радивилловский, южно-русский проповедник XVII в. Неизданные проповеди Антония Радивилловского. К., 1894. С. 10–11.

³ Корзо М. А. Лазарь (Баранович) // Православная энциклопедия. М., 2015. Т. 39. С. 679.

⁴ Łazarz Baranowicz, archiepiskop. *Lutnia Apollinowa koźdej sprawie gotowa*. Kijow, 1671.

⁵ Корзо М. А. Лазарь (Баранович) // Православная энциклопедия. М., 2015. Т. 39. С. 685.

⁶ Див.: Бетко І. «Нагробки» Лазаря Барановича — пам'ятка літературного бароко // Слово і час. 2003. № 12. С. 35–49. Певну увагу «нагробкам» саме на честь святителя Петра Могилі приділила Ольга Максимчук: Максимчук О. В. Присвячені Петру Могилі різдвяні вірші Лазаря Барановича в парадигмі барокової творчості // Сіверянський літопис. 2020. № 6. С. 106–118.

⁷ *Nagrobki Iasnie Prze Oswieconemu Ie Msci: Oycu Piotrowi Mohile Archiepiskopowi Metropolacie Kijowskiemu Halickiemu y wszystkiey Rusi* // Łazarz Baranowicz, archiepiskop. *Lutnia Apollinowa koźdej sprawie gotowa*. Kijow, 1671. S. 497–500.

їх дітей⁸, matka, до якої летять бджоли. Він має нагодувати їх медом навіть після смерті⁹. З біблійних образів знаходимо образ пастиря, який піклується про своє стадо, дає йому гарну поживу та береже від нападу хижих звірів (пор.: Ін. 10:1–16)¹⁰. Також знаходимо образ вірного слуги, який не залишив даний йому талант закопаним у землю, але пустив його в діло на благо Церкви (див. притчу про таланти: Мф. 25:14–30)¹¹. Двічі щодо митрополита вживається образ ангела: 1) він був «ангелом» на землі, тому відійшов на Небо¹²; 2) він «ангел» у плоті, оскільки був чужим пастирем¹³. В останньому випадку можемо помітити використання традиційного для православної агіографії та гімнографії поетичного прийому, коли святих іменують «земними ангелами» та «небесними людьми».

Архієпископ Лазар часто порівнює святителя Петра з апостолом Петром. Тут одразу постає низка біблійних алюзій: це образ каменю, відповідно до значення самого імені (грецькою мовою *πέτρα* — «камінь», див.: Мф. 16:16–18), і образ пастиря, якому Господь доручив пасти Своїх овець (Ін. 21:15–17)¹⁴, і образ гірких сліз апостола, які стали солодкими через покаяння (Мф. 26:75)¹⁵. Щодо образів каменю й меду виникають також біблійні аналогії з пророком Мойсеєм, який дав єврейському народу напитися в пустелі води від каменю, вдаривши по ньому жезлом, зробив гірку воду солодкою та дав їсти подібну на смак до меду манну небесну, що осідала на землі (див. Вих. 15:24–25; 16:14, 31; 17:5)¹⁶. Характерним художнім прийомом є обігравання імені святителя: Петро має нагодувати своїх дітей від «петри» — каменю¹⁷, могила сховала у собі Могилу¹⁸.

При зображенні смерті митрополита використовуються ті самі образи. Ієрарх на цьому світі пас словесних овець, тепер його самого впасла смерть. З іншого боку, смерть натрапила на святителя, мов коса на камінь (знову, тепер за допомогою народної приказки, обіграється ім'я митрополита)¹⁹. У нагробку зазначається, що коса, яка косила траву, натрапила на камінь — Петра, але роса з цього каменю впала на віруючих. Є різні варіанти інтер-

⁸ Nagrobki Iasnie Prze Oswieconemu Ie Msci: Oycu Piotrowi Mohile Archiepiskopowi Metropolicie Kijowskiemu Halickiemu y wszystkiey Rusi // Łazarz Baranowicz, archiepiskop. Lutnia Apollinowa koźdej sprawie gotowa. Kijow, 1671. S. 498.

⁹ Там само. S. 499.

¹⁰ Там само. S. 497–498, 499.

¹¹ Там само. S. 498.

¹² Там само. S. 497.

¹³ Там само. S. 498.

¹⁴ Там само. S. 499.

¹⁵ Там само. S. 499.

¹⁶ Там само. S. 499.

¹⁷ Там само. S. 499.

¹⁸ Там само. S. 498–499.

¹⁹ Там само. S. 500.

претації образу роси: вона зросила вірян своєю вологою, необхідною для життя, або впала на них, ніби сльози скорботи.

Бачимо ми і євангельське пояснення смерті митрополита: Господь забрав до Себе Свого слугу. Тут міститься натяк на слова Спасителя: *Де Я, там і слуга Мій буде* (Ін. 12:26). Згідно з нагробком, у посмертному житті святий перебуває у світлі, і його трон сяє, мов сонце. Цілком вірогідно, що автор посилається на слова із книги Одкровення: *Переможцві дам сісти зі Мною на престолі Моїм* (Одкр. 3:21)²⁰. Іменування святого «ангелом на землі» також прислуговується для зображення його кончини, адже він відійшов на небо, де й належить бути ангелам²¹.

Проте, на наш погляд, найяскравішим образом смерті і вічного життя святого є той, що містить алюзію на Преображення Господне. Так, Христос узяв апостола Петра, одного зі Своїх улюблених учнів, на гору Фавор. Апостолу було там так добре, що він захотів залишитися з Христом на горі й надалі (див.: Мф. 17:1–4). Подібним чином Господь узяв на Фавор й митрополита Петра: того, кого любив на землі, забрав до Себе на Небо. Тепер земний пастир тішиться тим, що його пасе Сам Господь²².

Наведені образи святого і його кончини загалом багато говорять про ставлення до нього з боку його найближчого оточення, яке висловив архієпископ Лазар (Баранович). Проте «Нагробки» змальовують і конкретні переживання пастви спочилого. Вона не може забути свого великого пастиря, не може гідно оспівати й оплакати його, їй любо пригадувати його слова і спільне життя з ним. Церква не могла натішитись, коли митрополит був поруч, а тепер не може утішитись без нього. Вона мала небагато таких покровителів та ієрархів, як святий Петро, а тепер втратила і його. Тож віруючих обіймає страх, що вони не матимуть «другого Могилі», хоча в тих обставинах відчувалася потреба в такому ж пастирі, як він.

Скорбота і сльози Церкви виступають контрастом до радості святого на Небі. Тому віряни сподіваються, що їхній плач також перейде на радість. І тут автор наводить образ із Псалтиря: *Ті, що сіють зі сльозами, пожнуть з радістю* (Пс. 125:5). Автор також пригадує апостола Петра, який після зречення від Христа, *вийшовши геть, плакав гірко* (Мф. 26:75). Проте його сльози покаяння стали солодкими на поживу інших. Тому й молитовні сльози митрополита Петра, коли він був живий, і сльози його пастви за ним також мають стати солодкими²³.

²⁰ Там само. S. 499.

²¹ Там само. S. 497.

²² Там само. S. 497.

²³ Там само. S. 499.

Надалі плач і скорбота «Нагробків» виливаються у звернення до митрополита, які зустрічаються кілька разів. Це вже своєрідні молитовні прохання до нього. Духовні діти святителя просять, щоби він припинив їхній плач, нагодувавши медом і ставши прохолодою в спеці цього світу. Вони благають про те, щоби він боронив їх і не залишив на поталу диким звірям; щоби їх не затягло земне болото; щоб на його паші вони всі були цілі й здорові. Тут ми бачимо вказівки на те, що святитель Петро захищав православних у Речі Посполитій від духовних і тілесних ворогів: переслідувань влади, натиску католицизму, поглиблення розколу, поширення ересей та невігластва тощо. Тому основним лейтмотивом звернень до нього є прохання піклуватися про свою паству навіть на Небі²⁴.

Таким чином, «Нагробки» архієпископа Лазаря (Барановича) є не лише яскравим художнім твором з нагоди поховань святителя Петра Могилы, але й свідченням того, що Київський митрополит користувався серед своїх сучасників такою великою пошаною й авторитетом, що навіть після кончини до нього продовжували ставитися як до духовного керманіча й опікуна — уже небесного, хоча він і не був на той час прославлений в лику святих.

З нагоди 375-ї річниці упокоєння ієрарха, а також з огляду на те, що «Нагробки» залишаються маловідомим текстом, ми пропонуємо їх публікацію мовою оригіналу та авторський переклад зі старопольської мови. Наостанок хотілося б зробити деякі зауваження щодо основних засад даного перекладу.

1. Щоб зробити переклад ближчим до оригінального тексту, ми намагались використовувати якомога більше оригінальної лексики твору. Зокрема, ми вживали такі слова, як «Пан», замість «Господь» і т. п.

2. Кожен рядок оригінального римованого тексту містить 11 складів. Тож, ясна річ, переклад ми намагались робити не лише римованим, але й у тому ж розмірі, що й оригінал. Враховуючи те, що в старопольському тексті багато односкладових та двоскладових слів, то кожний рядок може помістити більше слів, ніж дослівний переклад на сучасну українську мову. Тому задля того, щоби якомога ближче і повніше передати зміст оригіналу з мінімальними втратами, ми використовували застарілі форми слів, деякі діалектизми та церковнослов'янізми. Це, в принципі, було характерно для української літератури XVII ст.

3. У тексті перекладу також вживані скорочені форми слів та деколи переміщені наголоси в словах, що мають характер діалектизмів, заради збереження римованості тексту.

²⁴ Там само. С. 497–498, 499.

**Архієпископ Лазар (Баранович).
Нагробки Ясно Преосвященному Його Милості Отцю
Петру Могилі, Архієпископу, Митрополиту Київському,
Галицькому і всієї Русі**

**Nagrobki Iasnie Prze Oswieconemu Ie
Mscii: Oycu Piotrowi Mohile Archie-
piskopowi Metropolicie Kijowskiemu
Halickiemu y wszystkicy Rusi²⁵**

Mohiła tylko na Obráziech mamy
Był kiedyś w żywych, to przypominamy,
Obrázem tym kto vkontentowány:
Mohiła Pásterz nie był malowány.

Wziął JEZUS Piotra na Thabor do siebie,
Na ziemi Anioł był, dzisiaj na Niebie.
Już mie Pán pásie, tym sie Pásterz chlubi,
Kogo na ziemi lubit, w Niebie lubi:

Pamietay o nás na Niebie Pasterzu,
Nie daway Owiec twych połykać zwierzu.
Z gory pátrż na nas patrzáleś na dole
Kiedyś był z nami, patrz na naša dole.

Zapomnieć Ciebie nie można Mohiło,
K wspomniec kiedyś żył z nami, to miło.
O Wielkim piše Pásterzu nie wiele,
Był czuły Pasterz, Anioł práwie w ciełe.

Cheiała by Cerkiew ty Pasterz takowy,
Nigdy depozyt nie zaległ grobowy:
Ják sie na cieśyć nie mogła z żywota
Cerkiew: ták z śmerci onego tesknota.

**Нагробки Ясно Преосвященному Його
Милості Отцю Петру Могилі, Архієпис-
копу, Митрополиту Київському, Галиць-
кому і всієї Русі**

Могила тільки на образах маєм,
Був колись в живих, те припоминаєм.
Образом тим, щоб усіх задоволив,
Пастир Могила не був зображений.

Взяв Ісус Петра на Фавор до Себе²⁶,
На землі був ангел, днесь же — на Небі²⁷.
«Вже мя Пан пасе, — тим Пастир втішає, —
Кого на землі любить, до Неба приймає».

Пам'ятай про нас на Небі, Пастирю,
Не дай овець своїх вполювати звірю.
З гори вкривай нас, як вкривав на долу,
Коли був з нами, боронь нашу долю.

Забути Тебе не можем, Могило,
Як жив колись з нами — пригадати мило.
Великого Пастиря оспівати годі,
Чулий був Пастир, ангел дійсно в плоті.

Сіяла би Церква — ти Пастир таковий —
Вручений талант не лишав гробовим²⁸:
Як ним за життя не могла натішити,
Так тужить Церква, коли вже не дишить.

²⁵ Текст старопольською мовою наводиться за: Łazarz Baranowicz, archiepiskop. Lutnia Apollinowa koźdej sprawie gotowa. Kijow, 1671. S. 497–500.

²⁶ Тут автор обіграє подію Преображення Господнього (див.: Мф. 17:1–6; Мк. 9:1–8, Лк. 9:28–36). Господь взяв до Себе святителя Петра, подібно до того, як взяв із Собою апостола Петра, одного з найближчих учнів, на гору Фавор.

²⁷ Тут використовується характерний образ православної агіографії та гімнографії, де святі називаються земними ангелами і небесними людьми.

²⁸ Див. притчу про таланти: Мф. 25:14–30.

Cerkiew nie wiele Mogiłow liczyła,
Nie odżałuje że jednego zbyła.
Mogilo ty sie weseliś na Niebie,
A Cerkiew placze że nie widzi Ciebie,

Bedac na Niebie postaráysie o to,
Aby nas ziemne nie zatarło błoto,
Ypros v Pana by nás Owce twoie,
Przyiał na paśe Pan y zdrowe zdroie.

Drugi

Ktorzy żyjemy spominamy sobie,
Ciebie Mogilo lubo leżyś w grobie;
Jakieś nas Owiec swoich błogosławił,
Jáké sie Ociec nam łaskawie stáwił,
Y mowe ieścze spominány twoia,
O życiu twoim w głowie myśli roia.
Nie znác dobrego áz iuz po vtrácie
Mogily, mowia: drugiego nie mácie.
Łakome Nieba co dobrego wzeli,
My byśmy go tu wiecznego mieć chcieli.

Trzeci

Okolo Mogił chodzac, na Mogile
Przypomni sobie iego życie mile,
Mogila skryła nam Mogile naša,
Przy tym Pasterzu wziała dobra paśa.
Odpłakać słusnie nie mozem Mogily,
To był nam Ociec, to Pásterz nám miły;
Milego mile przyieli y Niebá,
Wtorego by nám Mogily potrzeba.

Cwarty

Dziela twe głośno to nám opiewáia,
Ze cie Niebiosa Mogile trzymáia.
Twoy Thron iak Słońce słusnie że na
Niebie,
Gdzie Twoy Pan, Sługe wziął ciebie
do Siebie.

Таких, як Могила, не мала багато,
І того позбулась й не може оплакати.
Ти ся радієш, Могило, на Небі,
А Церква плаче, що не видить тебе.

Будучи в Небі, постарайся про то,
Аби нас земне не затигло б́лото.
Прось в Пана, щоб нас, овець твоїх,
Мав на паші Своїй добре здорових²⁹.

Другий

Котрі живемо, пригадаєм собі,
Тебе, Могило, хоч лежиш у гробі;
Як овець своїх ти нас благославив,
Як отець до нас ласкаво ся ставив.
І мова твоя приходить на спомин,
Про життя твоє думки в голові роєм.
Не знати доброго вже після втрати
Могили, мовлять: другого не мати.
Лакоме Небо, бо доброго взяли,
Ми б його вічно тут мати бажали.

Третій

Коло могилы ходячи Могилаи³⁰,
Пригадай собі його життя миле,
Могила від нас сховала Могилу,
З тим Пастирем мали добру поживу.
Оплакати належно не можемо Могилаи,
То був наш Отець і пастир наш милий.
Милого мило прийняли до Неба,
В другім Могилаі у нас є потреба.

Четвертий

Діла твої нам голосно співають,
Що ось Небеса Могилу приймають.
Твій трон, як сонце, вже слушно на Небі,
Де твій Пан слугу — тебе — взяв до Себе³¹.

²⁹ Тут віруючі називаються вівцями Христового стада, а сама Церква порівнюється з пасовиськом (Див.: Ін. 10:1–16).

³⁰ Тут гра слів: Могила — прізвище святителя Петра, могила — місце поховання. В польській мові наявна відмінність у написанні: Mogiła — прізвище, mogiła — місце поховання.

³¹ Див.: *Де Я, там і слуга Мій буде* (Ін. 12:26), а також: *Переможцеві дам сісти зі Мною на престолі Моїм* (Оакр. 3:21).

